

Tena Martinić

Fakultet političkih nauka

Zagreb, Lepušićeva 6

Suvremeno društvo: fizis ili povijest?

Zbilja potrošačkog društva

Suvremenu civilizaciju veoma je teško odrediti; živjeti u sustavu, što se nastoji rekonstruirati, zahtijeva da se na osnovi iskustava koje nam je ostavila prošlost i projekcije mogućega, kritički postavimo prema vlastitoj sadašnjosti.

Zadržat ćemo se na teoretičarima suvremene civilizacije koji, polazeći od različitih društvenih fenomena, žele odrediti u čemu je osnovno obilježje suvremene društvene strukture. U samom odnosu pojedinca prema društvu, što bi i za našu preokupaciju bilo od posebne važnosti, postavilo bi se pitanje: ističe li u kojem opsegu današnje društvo čovjekovu subjektivnost ili je čini objektom njegovih vlastitih tvorevina.

Upravo zbog toga što svoju analizu utemeljuju na jednom od mogućih aspekata društvenog života, suvremeni će teoretičari — sociolozi, filozofi, ekonomisti — dati raznolika imena modernoj civilizaciji. J. K. Galbraith ističe proizvodnu dimenziju pa imenuje suvremeni društveni sustav industrijskim čemu se pridružuje i R. Aron obilježavajući današnje društvo kao industrijsko. H. Janne i G. Katona stavljaju težište na potrošnju. Nije samo industrija, koja se snažno razvila, osnovno obilježje. Ona je nužni dio, implicitna je potrošnji ali ono što određuje modernu društvenu zajednicu jest potrošnja, pa s razlogom možemo raspravljati o potrošačkom društvu. Janne će potrošačkoj civilizaciji još dodati naziv civilizacija u promjeni. Antropološki aspekt bit će izražen u anlizi H. Lefebvrea i H. Marcusea. Prvi inzistira na urbanizaciji cjelovitog društva. Nekadašnje razlike između gradskog i seoskog ambijenta gube se u prilog urbanoga. Ističe otuđenje u, kako je naziva, postindustrijskoj civilizaciji, u kojoj se nastavlja postvarenje čovjeka i svih ljudskih vrijednosti. Otudjenjem se osiromašuju, poništavaju mnogoslojevitosti života i, kako Marcuse kaže, čovjek se svodi na samo jednu dimenziju. Polazeći od činjenice jednodimenzionalnosti, promatrajući je u svim vidovima, Marcuse tvrdi da je i današnje društvo u logičnom slijedu jednodimenzionalno. Za A. Tourainea savršena organizacija koju nalaže suvremena proizvodnja pa i potrošnja, nameće se kao osnovno obilježje društvenog sustava, te bismo trebali govoriti o programiranom društvu. Po A. Toffleru potrošnja se utemeljuje na sve većoj

produktivni; povećana produktivnost stvara veća materijalna bogatstva, pa bi obilje bilo glavno obilježje za superindustrijsko razdoblje.

Ovim ni izdaleka nije iscrpljena lista autora koji istražuju suvremeno društvo. Naveli smo samo nekoliko imena uz napomenu da nerijetko različiti nazivi označuju iste pojave, pa čak i pojedini autori upotrebljavaju različite pojmove, što ćemo objelodaniti u daljnjem razlaganju postavljene teme. Potrošački aspekt implicitan je gotovo u svim istraživanjima, pa nam se čini razložitim upotreba pojma potrošačko društvo za označavanje dominantnog svojstva suvremenog društvenog bitka. Riječ je uvijek o današnjem razdoblju evropskoga ili sjevernoameričkog društva kojega začetke smještavamo krajem XVIII stoljeća da bi svoje izrazite oblike dobi tridesetih godina u Sjevernoj Americi, proširujući se poslije rata na većinu evropskih zemalja.

Porast tehničkih otkrića, i s tim u vezi nagli razvoj tehnologije, usavršavanje i povećanje proizvodnje, potrošnje i profita, nastojanje da se bude što efikasniji, da se racionalizira proizvodni proces, pa zatim intenzivira i učini jeftinijim automacijom, i u novije vrijeme kibernetikom, bile bi osnovne karakteristike rada i proizvodnja materijalnih dobara što čovjeka moderne civilizacije oslobađa od neposredne materijalne ovisnosti i stavlja ga u drugačiji položaj, nego što je bio pojedinac u prošlim povijesnim razdobljima. Usavršenu i povećanu proizvodnju prate i pospješuju i druge društvene promjene kao što je definitivno grupiranje radnika u gradske aglomeracije, sve veće napuštanje seoskih zanimanja, nagli porast tercijalnih djelatnosti, stvaranje uvjeta za veće udobnosti, privatno bogaćenje i, ne mislimo u apsolutnim omjerima, javno siromaštvo, zatim nadmoć potrošačkog mentaliteta, porast školske populacije i potreba za tehničkim kadrom, nagle promjene u načinu komuniciranja, privatizacija života, konzervativizam institucije, konformističko ponašanje, prijetnja od ekološke katastrofe, itd., i fenomen od posebnog značenja — pojava masovne dokolice.

Bila bi to neka osnovna obilježja, koja zajedno s već spomenutim značajkama suvremenog proizvodnog procesa, mogu obilježiti suvremeno društvo i razgraničiti ga od društva koja su mu prethodila ili koja s njim istovremeno opstoje. Svojstveno je novom društvu da doživljava nagle promjene čiji brzi ritam mijena ne potresa samo do jučer često utemeljene institucije i vrijednosti nego ima nadasve zabrinjavajuće posljedice na samog čovjeka, koji u želji i naponu da slijedi novine, što danomice nadolaze, često gubi orijentaciju i sposobnost da se prilagodi i sebi potčini novonastale vrijednosti.

Svjesni smo, dakako, da se inovacijama, neprestanim mijenjanjem, usavršavanjem stvaraju novi uvjeti za nastajanje zajednice u kojoj bi pojedinac razvijao svoje stvaralačke osobine i živio u čvrstom kontaktu s okolinom i okolišem. Pitanje je od posebne važnosti: da li se tome cilju približavamo ili se od njega neprestano udaljavamo. Dilema je posebno nazočna kada se nastoje zacrtati najnovije pojave u suvremenoj civilizaciji i kada se pokušava odrediti koliko one djeluju kao koheziona ili razorna sila društva, i koliko im se pojedinac podređuje ili nadređuje. Uočiti je da većina teoritika suvremenog društva, kada određuju položaj pojedinca u zajednici, njegovoj okolini, ističe da je riječ o gomili usamljenika, otuđenom čovjeku, primalačkoj ličnosti, čovjeku aspiracija, masovnom potrošaču, jednodimenzionalnom čovjeku, drugima usmjerenom pojedincu i čovjeku masovne dokolice.

Vrsni ekonomista John Kenneth Galbraith, na primjeru američkog društva, raspravlja o *industrijskom sistemu* (new industrial system)¹ kao posve specifičnom obliku ekonomskog života, što nužno ima dalekosežne posljedice na sve dijelove društvenog organizma. Mijena je jedno od najznačajnijih obilježja samog sistema. Ona proizlazi prije svega iz neprestanog povećanja proizvodnje robe koja nastaje sve složenijom i rafiniranijom tehnologijom. Strojevi tako nadomještaju sirovu fizičku radnu snagu, ali i sirovije oblike ljudske egzistencije. Za njega su to promjene prvoga reda. Težište je postavljeno na mijenjanje proizvodnosti i usavršavanje radnog procesa. Pojave vezane uz promjene u proizvodnji bile bi: stvaranje velikih korporacija, planska privreda, rast tehnostruke, dokidanje suvereniteta potrošača. Sve su one uzajamno, po pravilu uzroka i posljedice, povezane, te sačinjavaju sistem veza u sustavu gdje je čovjek vršilac zadane funkcije doprinoseći tako usklađivanju ne vlastite cjelovitosti i osobnosti, nego cjelovitosti sustava kojemu je imanentna zakonitost funkcioniranja njega samoga. »Velika proizvodnja i veliki dohodak, koji nastaju kao plodovi primjene napredne tehnologije, oslobađaju velik dio stanovništva od djelovanja kojekakvih prisila i pritisaka što ih stvaraju puke fizičke potrebe, a zahvaljujući tome može se u stanovitoj mjeri upravljati njihovim ekonomskim ponašanjem. Ni jednog gladnog čovjeka, koji je u isti mah i trijezan, ne možete nagovoriti da svoj zadnji dolar utroši za bilo što osim da bi kupio hranu. Ali čovjeka koji se dobro hrani, koji je dobro odjeven, koji ima dobar krov nad glavom i uglavnom mu ide dobro, možete nagovoriti da između električnog aparata za brijanje i električne četkice za zube izabere upravo ono što vi želite da izaberete.«² U suvremeno razvijenim društvima, nestaje, dakle, sve više fizički rad, pa njime i čovjekov neposredan odnos prema prirodi. Čovjek se iz tog prvotnog odnosa s okolišem i okolinom, kada je jedino sirovom vlastitom snagom osiguravao sredstva za goli opstanak relacije. Njegove intelektualne vještine dolaze sve više do izražaja usavršavanjem sredstava za proizvodnju, odnosno tehnologije, pa će tako nastati i novi odnosi ne samo prema radu nego i prema članovima uže ili šire društvene grupe. Sirovi fizički rad dozvoljavao je i prirodniji ritam budući da je proizvodnja bila nepovezana, tako da je i pored sve svoje težine dozvoljavao neposredniji odnos čovjeka prema samom objektu, proizvodu i članovima proizvodne grupe. Posrednost koja se stvara uspostavljanjem velikih tehnoloških sistema udaljuje proizvođača od objekta rada i njegova suproizvođača. Stroj je posrednik koji se sve više nameće, jer se uklapa u sve složenije tehnološke nizove koji svojim ritmom oduzimaju proizvođaču mogućnost da se prilagodi, da ima neposredan odnos s objektom, te da izravno komunicira s radnom grupom. Koliko mehaniziranje, a u modernim tehnološkim sistemima i automatiziranje proizvodnje oslobađa i razvija individualne značajke pojedinca, toliko isto ga stavljaju u novi odnos zavisnosti, veoma složen, s prirodom i društvom u cjelini.

Sve produktivniji proizvođač postaje i sve veći potrošač. Veliki industrijski sistemi, mogu se, što Galbraith ističe, razvijati samo na neprestanom rastu potrošnje. Kad se taj krug prekine sistem nužno dolazi u krizu. Stoga je suvremeno društvo posebno zainteresirano za pojedinca-potrošača jer kriterij razvijenosti postaje kriterij potrošnje: to znači da materijalni interes

¹ J. K. Galbraith: »Nova industrijska država«, Stvarnost, Zagreb 1970.

² Isto, str. 17—18.

potiskuje svaki drugi, ljudski interes. Razvija se potrošački mentalitet, neprestana želja za trošenjem; pojedinca se navodi da što više kupnje dobra koja nadilaze njegove primarne potrebe. Zanimaju se vrijednosti važne za cjelokupni društveni život : odgovarajuća zdravstvena zaštita, dovoljno škola, kulturne institucije, javni parkovi, adekvatna urbanistička rješenja. Galbraith, međutim, pristaje na činjenicu da je, ovakav kakav jest, industrijski sistem zahtjev, pa i nužda našeg povijesnog trenutka. Izbjegava fundamentalnu kritiku te se zadovoljava samo korekcijom i traženjima za budućnost. Tvrdi da industrijski sistem kakav se sada ostvaruje nije i konačan, ali je ipak jedino mogući oblik ekonomskog života danas. Galbraithova su upozorenje usmjerenja na budućnost, jer smatra da bi sadašnje stanje moglo dovesti do neželjenih posljedica ukoliko se golema moć sistema ne bude iskoristila za interese i društva i pojedinca. Opasnosti su nepredvidive zato što industrijski sistem zanemaruje i potiskuje, na sadašnjem stupnju razvoja, mnoge dimenzije pojedinačnog i skupnog života koje mu osiguravaju integritet i punoću. Autorova je, naime, kritika samo djelomična, jer u kritici industrijskog sistema ne izlazi iz njega samoga; njegova je želja da se parcijalnim modifikacijama dobiju potpuno novi kvaliteti.

Temeljeći svoju anлізу društva na ekonomskom ponašanju svojih suvremenika Georg Katona³ karakterizira suvremeno društvo kao *društvo masovne potrošnje* (the mass consumption society) suprostavljajući se pojmu *društvo obilja* kojega prihvaća i Galbraith.⁴ Kako tvrdi Katona termin društvo obilja neprimjeran je s dva razloga: prvo zato što obilje, imućnost, bogatstvo čini samo jedan od aspekata društvene situacije danas; i drugo zato što je američko obilje relativno u odnosu na prošlost i u odnosu na druge nacije. Stoga Katona radije usvaja izraz društvo masovne potrošnje, nadovezujući se na istraživanja W. W. Rostowa, B. Warda i drugih američkih istomišljenika.

Fenomen društva masovne potrošnje javio se, prema Katoni, tokom posljednjih decenija u Americi, zatim se proširio u Zapadnu Evropu a posljednjih godina osvaja i ostali svijet. Društvo masovne potrošnje karakteriziraju tri elementa : obilje potrošača, moć potrošača i važnost psihologije potrošača. Kroz ova tri aspekta Katona želi potvrditi prirodu suvremenog društva, budući da upravo oni najizrazitije predočuju ekonomsko ponašanje, što je, po njegovu mišljenju, bitna činjenica suvremenog društvenog sklopa. Nasuprot društvima prošlosti, gdje je vladajuća klasa mogla živjeti u obilju, danas mase potrošača sve intenzivnije učestvuju u materijalnim zadovoljstvima čija se raznovrsnost iz dana u dan povećava. Ono što je revolucionarno i čime je Katona posebno zadovoljan, jest činjenica da se može kupiti ono što se želi, a ne samo ono što nam treba. Tako masovna potrošnja, koja je u uskoj vezi s porastom životnog standarda, postaje objekt općih htijenja i zadovoljenja.

Galbraith sa svojim pojmom o industrijskom sistemu zadire u korjene nastajanja suvremene ekonomske stvarnosti ističući da novi načini proizvodnje, odnos čovjeka prema prirodnome i vlastitom opstanku, stvaraju novo društveno stanje. Katona je više zaokupljen posljedicama. Njegova je distinkcija između potrošačkog društva i društva obilja prihvatljiva. Rezultat novih industrijskih sistema jest masovna proizvodnja i masovna potrošnja koja po-

³ Katona: »The Mass Consumption Society«, Mc Graw-Hill, Inc., New York 1964.

⁴ J. K. Galbraith: »The Affluent Society«, Houghton Mifflin Company, Boston 1958.

jedinca danas postavlja u posve novu životnu poziciju. Katonina je analiza reljefnija (lakše se dađu uočiti značajke masovnog potrošačkog društva) nego što je Galbraithova, ali je zato manjeg domašaja. Katona uočava osobine suvremenog društva potrošnje, ali ne postavlja pitanja koja su utemeljena na povijesnoj perspektivi, zato što ostaje zatvoren u svoj statički sustav promatranja. Razlikovanjem triju osnovnih elemenata masovnog društva: obilja, moći i značenja psihologije potrošača, omogućuje nam da plastičnije uočimo potrošačku snagu koja je jedna od glavnih silnica industrijskog društva. Obimnost potrošačke mase omogućuje modernu proizvodnju, njome se štaviše povećava i neprestano je razvija. Potrošačku moć ne bi, naravno, trebalo uzimati preširoko, zato što njen utjecaj ne seže dalje čak i od dosta suženog izbora proizvoda. Potrošačeva moć više se iskazuje kao kupovna moć, povećanje broja materijalnih dobara. Treći element, psihologija potrošača, značajan je za ovu zapletenu igru manipulacije kojom se neprestano potiče potrošačka strast i pojedinac se nikako ne može istrgnuti iz čvrsto ulančanog slijeda: proizvodnja—stjecanje—stjecanje—potrošnja. Katona je u potpunosti čovjek svoga vremena, pa su i njegove objekcije utemeljene na kategorijama datoga kao jedino mogućeg i autentičnog načina egzistiranja. Otud i njegov otpor prema svima onima koji žale za prošlim vremenima, a otud i ograničenost analize i kritike upućene Galbraithu koji je mnogo otvoreniji u sagledavanju društvene zbilje.

I kršćanski usmjeren teoretičar, Georges Hourdin, raspravlja o *potrošačkom društvu* (la société de consommation) koji je samo povijesni aspekt industrijskog društva, njegov zadnji stupanj. Industrijsko društvo javlja se, kako zaključuje, prvo, kao društvo štednje, zatim kao društvo proizvodnje i, na kraju, kao društvo potrošnje. Društvo potrošnje nije samo varijanta struktura koje su mu prethodile, nego ono u sebi nosi dinamizam koji ga bez prestanka potiče na mijenjanje i obnavljanje. Zadnji stupanj industrijskog društva javlja se nakon Drugog svjetskog rata ponajprije u SAD, zatim u Njemačkoj, Francuskoj i još nekim evropskim zemljama. Sam prijelaz društva proizvodnje u društvo potrošnje postao je moguć kombinacijom planiranja, organizacijom proizvodnje, manipulacijom putem mass media i masovnog publiciteta, prodajom na kredit, učestvovanjem sindikata i srednjih slojeva u prednosti sistema. Međutim, sam potrošač u planiranoj proizvodnji gubi moć. On jedino odlučuje o tome da troši. Organizacija njegova života prestaje biti njegova i čovjek služi stvarima koje je sam stvorio. Potrošačko je društvo birokratsko i jača policiju. Ono nadzire, traži disciplinu i striktnu organizaciju moći. Ukratko, dominira našim svakidašnjim životom i zbija nas u mrežu zabrana i nebrojenih pravila. Hourdin osuđuje društvo u kojem je organizacija proizvodnje isplanirana do u tančine, gdje je rad parceliziran i specijaliziran i gdje se čovjek sve više utapa u gomilu, i osjeća tjeskobu nad vlastitom sudbinom. Upravo kršćanska vizija koja u sebi sadržava protjecanje, vrijeme, omogućuje Hourdinu, za razliku od Katone, da suvremenu društvenu zbilju zagleda u razvojnoj liniji. Prema Hourdinu industrijsko je društvo prešlo dvije faze, dok je doseglo potrošački stupanj. Time je u analizu unijeta povijesna dimenzija koje u Katone nema. Bez obzira što će i Hourdin naglašavati da je potrošačko društvo vrlo dinamično, adaptabilno, ne može se više izbjeći pitanje, nije li ono privremeno, samo jedan stupanj u daljem razvijanju. Inzistiranjem na strogoj ustrojenosti masovnog potrošačkog društva, koje naoko slobodno

kretanje potrošača uklapa u čvrst, neprobojan sistem planiranja, organizacije i prisile, dobili smo i nešto širu društvenu dimenziju, društveni kontekst u koji je potrošački pojedinac ukotvijen. Autorova kršćanska kritika doseže i do nekih pitanja slobode, međusobnih kontakata i otuđenja. »Zanimljive su reforme što ih predlažu kritički raspoloženi sociolozi. One uopće ne dotiču ono što nam se danas čini bitnim. Ne donose ništa antropološkoga. Ne predlažu ljudima vjeru ispunjenu značenjem. Suvremeno je društvo izgubilo životni smisao. Ne zna što jest ni što želi. Uzima čovjeka kao objekt. Da bi uspjele neophodne reforme, dužno je da se okrene kršćanskim crkvama. One oduvijek čuvaju ključ društva, nećemo reći usklađenog, ali smisaonog i korektno strukturiranog«. ⁵ Hourdin je postavio pitanje koje mnogi kritičari društva ne uočavaju ili ga brižno izbjegavaju. Smisao činjenja, vremenske perspektive, želje da se djelovanju daje značenje — te za Hourdina postaju cilj i osnov svakog razmatranja o stanju i promjenama suvremene društvene zajednice. Ta izrazito antropocentrična dimenzija, inzistiranje na položaju čovjeka i njegovu odnosu prema povijesti, vrijedan je Hourdinov prilog u razbijanju mehaničkih analitičkih postupaka, kojima je za opravdanje da se ne osvrću na neka bitna pitanja, služila izreka da ne žele upadati u eshatologiju. Kao dosljedan kršćanin, zaključuje da se čovjekov integritet može postići prihvaćanjem vjerske odanosti ideji iskupljenja što, dakako, pojedinca ne može izvući iz njegove podređenosti. Za nas su zanimljivi autorovi upiti o čovjekovu položaju u zajednici i smislu njegova činjenja što je svakako neophodna karika u analitičkom pristupu civilizaciji.

Belgijski socijalista Henri Janne⁶ uzima samu mijenu kao osnovnu značajku suvremenog društva, pa će ga i nazvati *društvo u promjeni* (la société en changement). U tome se poklapa s Hourdinovim pogledima. Nikad kao danas, tvrdi Janne, nisu u povijesti bile tako nagle promjene koje zahvaćaju sva društva, neka više a neka manje, ali su zato svuda prisutne. Nestaje nekadašnje stabilnosti, vrijednosti se neprestano izmjenjuju i suvremenom čovjeku teško ih je slijediti. Čak se više ne može živjeti bez naglih promjena, današnji ih čovjek očekuje i traži. Janne ističe razlike između dva razdoblja kapitalizma; onoga klasičnoga koji smještava u XIX stoljeće, i suvremenog što počinje Prvim svjetskim ratom i kojega smo mi svjedoci. Zadržat ćemo se na drugom razdoblju, kojim autor određuje ovo naše vrijeme.

Na ekonomskom planu: jača i koncentrira se financijski kapital, sve se više regulira proizvodnja, razvijaju se tercijarne djelatnosti, reklamom i kreditima potiče se težnja za trošenjem, povećavaju se nadnice, stvara se potrošačka masa koja je značajan elemenat u funkcioniranju samog sistema, raste broj tehničara, organiziraju se strukovni sindikati, uvodi se psihotehnika što znači pokušaj prilagođavanja stroja čovjeku, pojavljuje se i radničko sudjelovanje, zatim socijalno osiguranje i druge prateće pojave. Na ideološkom planu karakteristično je da se javlja neka vrsta »mlitavog neokapitalističkog liberalizma«, stvara se klima za reformatorstvo, nasuprot konzervativnom, jača socijalno kršćanstvo vezano uz najnovije enciklike. Racionalizam se dovodi u pitanje, povlači se pred relativizmom. Što se kulture tiče značajno je da nestaju vrijednosti klasičnog humanizma, nestaju seksualni tabui, pre-

⁵ G. Hourdin: »Les Chrétiens contre la société de consommation«, Calman-Lévy, Paris 1969, p. 105.

⁶ H. Janne: »Le Temps du changement«, Marabout, Université Gerard & Co., Verviers, 1971, p. 225

vladava slušno i slikovno što omogućuje dominaciju novih sredstava masovnih komunikacija. Daleko se širi krug obrazovanja, školovanje je za sve obavezno do 16 godina, školstvo se demokratizira, srednje klase i činovništvo ulaze u obrazovne kategorije, dok su radnici i seljaci još uvijek školovani u neznatnijem postotku. Mijenja se i politička dimenzija društva. Nema klasa u Marxovu značenju riječi; nastalo je konfliktno društvo, ali na novom obrascu. Kolonijalizam se povlači, vode se marginalni ratovi zbog ravnoteže između dviju velesila, političke partije prigušuju doktrine a društvene se grupe okupljaju na osnovi zajedničkog interesa — profita. Konačno, sve je izraženija težnja da se konstituiraju mnogonacionalne zajednice. Reformatorstvo potiskuje potrebu za temeljitijim društvenim mijenama. Modifikacijom datog sistema nastoje se izbjeći promjene, naime, pažljivim se promjenama žele zadržati postojeći odnosi. U tome i jest bit »velikog neokapitalističkog liberalizma«, kako ga Janne naziva. I Janneov je promašaj što u svojim analizama poništava društvenu slojevitost, antagonizam grupa ili klasa. Sistem nikada ne egzistira sam po sebi, nije zadato pravilo kojemu su svi jednako podređeni. Njegovo prihvaćanje i nastojanje da se što više učvrsti, zatim posjedovanje ekonomske i političke vlasti, označuje danas vladajući sloj koji daleko suptilnije i posrednije, često gotovo neuočljivo, oduzima drugima, velikoj većini, koja samo podnosi posljedice, da učestvuje u donošenju odluka. Marxovo poimanje klasa danas je potrebno nadograditi. Dok se prema Marxu, potčinjenost temeljila izrazito u ekonomskoj sferi, sada ona dobiva daleko šire i zapletenije razmjere. Ekonomski se aspekt naoko gubi, s obzirom na povećanje standarda, ali je zapravo daleko teže podnošljiv, jer je pojedinac uklješten u potrošački mehanizam i onemogućen je da slobodno djeluje. Oduzeta mu je čak i svijest o vlastitom položaju, gubi povijesni opseg jer mu se potrošačka društvena struktura nameće kao apsolutno, jedino moguće.

Alainu Touraineu⁷ je sama organizacija, precizno usmjeravanje, glavno određenje, kako ga imenuje, *post-industrijskog društva* (la société post-industrielle). Ipak se radije odlučuje za naziv *programirano društvo* (la société programée) zato što atribut »programirano« najizravnije određuje način proizvodnje i cjelokupnu organizaciju ekonomskog života, sam društveni praxis današnjice, bilo u kapitalizmu ili socijalizmu. Međutim, ekonomske aktivnosti nemaju više u programiranom društvu onu autonomiju kao nekada, što neće reći da se to društvo oslobodilo brige za proizvodnju, i potpuno postalo društvo potrošnje i dokolice. Značajna su mu obilježja: iščezavanje partikularizma, geografska mobilnost i propaganda. Sam ekonomski rast ovisi, pored akumulacije kapitala i o novoj činjenici — znanju, dakle i o sposobnosti da se u nekom društvu stvore uvjeti za iznalazaštvo. Posebno treba istaknuti, tvrdi Touraine, potpuno nove oblike dominacije, kao što su: društvena integracija (svatko ima svoje mjesto u sklopu hijerarhiziranih i kontroliranih odnosa), kulturna manipulacija (utječe se na potrebe i na odnose, slično kao i na rad) i treće: postojanje velikog broja raznih društvenih organa i velikih organizacija koje su istovremeno ekonomske i političke, a usmjerene su više nego ikad vlasti i političkoj kontroli. Tako se sve manje može govoriti o eksploataciji a sve više o otuđenju. Alijenacija određuje društveni odnos u cjelini dok eksploatacija samo ekonomski. Suvremeno je društvo društvo otuđenja ne zato što

⁷ A. Touraine: »La société post-industrielle«, Ed. Denoël, Paris 1969, p. 315.

drži nekoga u bijedi, ili što ga izravno policijski prisiljava, nego zato što ga obmanjuje, manipulira i integrira. »Otuđeni je čovjek onaj koji ima samo onakav odnos prema socijalnim i kulturnim usmjerenjima svojega društva kakav mu određuje vodeća klasa, a koji pak služi da bi ona održala svoju dominaciju. Otuđenje je, dakle, ograničavanje društvenog sukoba s pomoću ovisnog sudjelovanja.«⁸ Temeljna je Touraineova tvrdnja o ovisnom sudjelovanju. Međutim, čini nam se da je u neskladu kad tvrdi, da je otuđenje danas moguće odvojiti od eksploatacije. U potrošačkom društvu, želimo istaknuti, otuđenje je zapravo novi oblik eksploatacije, daleko dublji i teži nego što je to bio klasični tip ekonomskog izrabljivanja. Upravo riječ *ovisno* pokazuje kako je pojedinac prisiljen da učestvuje u društvenoj zbilji bez mogućnosti da na nju utječe. Budući da suvremena proizvodnja zahtijeva daleko kvalificiranijeg i zainteresiranijeg proizvođača, nije bilo moguće ostati na izravnoj prisili. No, motivi su slični ranijima, gomilanjem ekonomske moći zadržava se i pojačava politička moć.⁹ Manipuliranjem i integriranjem u potrošački sustav postiže se ravnoteža u suvremenim industrijskim civilizacijama. Touraineovo inzistiranje na tim pojmovima pogađa u bit samog društvenog mehanizma danas. Razdvojiti čovjekovu ličnost, ne dozvoliti mu da se ostvari kao cjelovito biće, cilj je svakodnevnog manipuliranja i težnje da se pojedinac uklopi u potrošačku masu gdje gubi svoje osobno obilježje i moć kritičkog odnosa prema društvenoj stvarnosti. U tome se Touraineove analize podudaraju s Marcuseovim određenjima današnje zbilje.

U Marcuseovoj kritičkoj teoriji društva upravo su ključne točke: integriranje, pomirenje, sputavanje. Čovjeka se svodi na jednu dimenziju, oduzima mu se ili ne dozvoljava cjelovitost, ispunjenost, postizavanje integriteta. Samo društvo u kojemu se pojedinac svodi na jednu dimenziju Marcuse naziva *jednodimenzionalnim* (one dimensional society). Znanost i tehnologija u takvu društvu služe da bi se što efikasnije dominiralo prirodom, ali i čovjekom. Dominacija se prenosi na sve sfere privatne i javne egzistencije, i apsorpira sve alternative, integrira, pomiruje, utišava svaku autentičnu opoziciju. »Tehnički progres, proširen na cio sistem dominacije i koordinacije, stvara i takve oblike života (i moći) koji pomiruju snage koje se suprotstavljaju sistemu, koji poražavaju i opovrgavaju svaki protest poduzet u ime povijesnih mogućnosti slobode od rada i dominacije. Čini se da je suvremeno društvo kadro da obuzda društvenu promjenu — kvalitativnu promjenu koja bi ustanovila bitno drukčije ustanove, novo usmjerene promjene procesa, nov način čovjekove egzistencije. Ovo sputavanje društvene promjene možda je najkarakterističnije ostvarenje razvijenog industrijskog društva. Integraciju suprotnosti, koja je, kako rezultat tako i pretpostavka ovog ostvarenja, potvrđuje opće prihvaćanje nacionalnog cilja, dvopartijski sistem, opadanje pluralizma, sporazumijevanje biznisa i radnika unutar jake države.«¹⁰ Suvremena civilizacija indoktrinira do te mjere da sama indoktrinacija postaje način života. Istina, represija je danas u mnogome različita od nekadašnje jer djeluje s pozicija snage, a ne s pozicija tehničke razvijenosti. Nadmoć efikasnosti, naučna organizacija rada, porast standarda, povećana potrošačka moć postaju glavne značajke društva

⁸ Isto, str. 14—15.

⁹ Sudjelovanje u vlasti samo se prividno povećalo. Zorno je to moguće pratiti na primjerima manjih i nerazvijenih zemalja koje su pod utjecajem neke velesile (npr. mnoge južnoameričke države, nedavno događaji u Čileu), gdje se u sprezi vojne i policijske sile sa stranim ekonomskim gigantom sprečava bilo kakav pokušaj temeljitije reforme.

¹⁰ H. Marcuse: »Čovjek jedne dimenzije«, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, str. 12.

bez opozicije. U takvu jednodimenzionalnom društvu nastaje i model jednodimenzionalne misli i ponašanja, pa je svako rasuđivanje i akcija s težnjom da se transcendentira postojeće nesaglediva. Mnogi su Marcuseove tvrdnje uzeli kao tlapnju ili proricanja o društvenoj avangardi (mlada generacija) kao apsolut. Nije nam zadatak da se na to suviše osvrćemo, trebalo bi jedino istaknuti da su oba stava aprioristička i utemeljena na isključivim vjerovanjima, vizijama svijeta koja ne vode računa o mnogoslojevnosti povijesnoga toka. Za nas je relevantna Marcuseova pronicljiva analiza poništavanje polivalencije u suvremenom društvu i svodenje pojedinca na jednomjerje, suženi vidokrug koji se lako može usmjeravati vještim manipulacijama. Čovjek tada gubi stvaralačku dimenziju i sve se više svodi na proizvodnu i potrošnu životinju. Povijesna perspektiva se gubi i prevladavaju oprirodijena stanja. Jednodimenzionalnost, poništenje polivalencije, mogli bismo izjednačiti s nepovijesnim, budući da je nemoguće zamisliti povijesnog čovjeka bez osobnosti, odnosno kritičkog odnosa prema okolini.

Za Richtu i suradnike suvremeni je svijet u razdoblju izrazite mijene. Istražuju industrijsku civilizaciju, ali tvrde da je ona na izmaku i da ulazimo u budućnost punu neizvjesnosti. »Danas stojimo na tlu historijski nastale industrijske civilizacije, ali istovremeno počinjemo da napuštamo njene granice i da idemo u susret nepoznatoj civilizaciji budućnosti. Na ovoj složenoj raskrsnici pokret, koji hoće da pretvori svet u čoveka, mora se osloniti na oscilirajući indikator nauke i sposobnost stvaralačkog mišljenja.«¹¹ Pojavnost je izrazito povijesno sagledana. Ne radi se o površnom optimizmu koji ne želi vidjeti sve dimenzije sadašnjice i utemeljuje se na utopijskoj viziji koja jedino može biti isprazno nadanje što jednodimenzionalnost našeg opstojanja uljepšava mitskim projekcijama sutrašnjice. Češki autori zahtijevaju »svijet za čovjeka« utemeljen na »sposobnosti stvaralačkog mišljenja«. Samim tim oni se prema industrijskoj civilizaciji postavljaju izrazito kritički. Ne bježe od nje, nego naprosto žele da se koristimo njenim dostignućima, napretkom znanosti i proizvodnih tehnika. Za njih se znanstveno-tehnička revolucija nastavila na rezultatima industrijske revolucije i oni, od te dvije činjenice za koje kažu da se međusobno razlikuju, ali i nadopunjuju, ne bježe, nego dapače temelje svoje pretpostavke o društvu bliske nam budućnosti. Stvorila se nova struktura i dinamika proizvodnih snaga, sredstva za rad prelaze granicu mehaničkih strojeva; tehnika postepeno isključuje čovjeka iz njegove uloge poslužitelja. Prodiranje znanosti i njena tehnološka primjena prati razvitak ljudskih snaga, što je u osnovi svake stvaralačke aktivnosti. Sve to iz osnove mijenja čovjekov položaj. Ovim ističu antropološku dimenziju znanstvenotehničke revolucije čije su bitne značajke sadržane u dominaciji znanosti nad industrijom, u porastu stručnosti, u unapređenju infrastrukture i, što je posebno važno — u mogućnosti da se čovjek uključi u povijesne tokove, a to znači ozbiljenje prilike da čovjek postane subjekt, istinski sudionik povijesti. Očovječeni svijet nemoguće je izgraditi u kapitalističkim društvenim sistemima: »Počeci naučnotehničke revolucije pomeraju očigledno svuda na gore (povećavaju, op. T. M.) životni nivo; međutim, u okvirima kapitalizma nisu dovoljni da bi probili granice tog života, da bi promenili njegov kvalitet, da bi preokrenuli životni nivo.«¹²

¹¹ R. Rihta (Richta) i saradnici: »Civilizacija na raskršću«, Komunist, Beograd 1972, str. 271.

¹² Isto, str. 156.

Neokapitalizam, monopolistički kapitalizam, industrijski kapitalizam — pojmovi su koji obilježavaju, prema André Gorzu, suvremenu društvenu strukturu. Njegove analize smjeraju da otkriju njene značajke. »Ekonomske, kulturni i društveni razvoj nije orijentiran prema prioritetnom razvitku ljudi i prema prioritetnom pokrivanju njihovih društvenih potreba, nego ponajprije prema stvaranju onih predmeta koji mogu biti prodani uz maksimalan profit, ma koliko inače bila njihova korisnost ili beskorisnost... Društvene reperkusije procesa proizvodnje, zbiljski društvene, na sve vidove života — odnosi proizvodnje, dokolice, obrazovanja, masovne razonode i potrošnje, urbanizacije itd. — ne preuzima na sebe nikakav društveni projekt koji bi težio da humanizira proces proizvodnje, da mu dade smisao, da iznese na vidjelo društvene svrhe.«¹³ Materijalno bogatstvo stvara dobrim dijelom samo privid društvenog blagostanja. Gorz upravo ističe rascijepljenost između pojedinačnog trošenja, stvaranja materijalnih dobara i stvarnog stanja kolektivnog života. Dok Galbraith pronicljivo raščlanjuje funkcioniranje industrijskog sistema, Gorz nastoji pokazati koje bi bile neke od krajnjih posljedica tako ustrojenog društvenog organizma. Ogromni industrijski kapaciteti, izvanredni proizvodni potencijali usmjereni su na produciranje dobara po zakonima maksimalnog profita bez obzira kolika je »njihova korisnost ili beskorisnost«. Konačni je kriterij sam profit i od njega se ne ide dalje. Dakle, korisnost je mjerena jedino profitom, pa se pojedinac konzekventno svodi na homo oeconomicusa i dalje na homo consumensa. Potiskuju se njegove ostale osobine i ne uzima se u obzir sama bit humanog odnosa prema zajednici. Kolektivne se potrebe zanemaruju, jer se u tako postavljenim vrijednosnim kriterijima pojedinačno odvaja od zajedničkoga. Naime, zajedničke se vrijednosti veoma često ne mogu izmjeriti mjerilima profita i izravne rentabilnosti, pa kad se uspoređuje kolektivni standard u razvijenim industrijskim zemljama sa stvarnim materijalnim mogućnostima, zapazit će se da osjetno zaostaje, gotovo stagnira. Kulturni, sportski, sanitarni objekti koji su nužni za obnovu životne energije i za normalan razvitak intelektualnih moći, nisu mjerljivi ekonomskom računicom. Slično je i s izgradnjom novih stambenih prostora, javnim prometom i drugim kolektivnim vrijednostima. Intenzivna potrošnja svodi se na pojedinca jer se zajednička dobra ne mogu vrednovati neposredno marljivim rentabilitetom. Gorz je upućivanjem na kolektivne potrebe, i antropološki usmjerenom kritički suvremenog društva dodao i drugu dimenziju — zajednicu. Humanitet se ne ostvaruje samo oljuđenjem pojedinca; ono je i nemoguće bez stvarne integracije pojedinačnog čina u kolektivni postupak. Međutim, po Gorzu se u industrijskom kapitalizmu brižno čuvaju i razvijaju individualne sebičnosti, suzbija se želja prema zajedništvu. »Podređen položaj kolektivnih potreba utoliko je otvoreniji što, čak i u jednoj visokorazvijenoj kapitalističkoj ekonomiji (američkoj ili britanskoj), jedan divovski aparat komercijalne propagande pribjegava sve savršenijim psihološkim trikovima da bi potakao i razvio individualne potrebe, dok kolektivne potrebe, da bi se izrazile, raspolazu samo izoliranim glasovima ili birokratskim aparatima... Organima informiranja i formiranja, praktički je nemoguće da pobijede komercijalnu propagandu, utoliko bar što se oni obraćaju istoj rasutoj i atomiziranoj publici kao i prvi.«¹⁴ Kolektivne se potrebe zapravo nastoje potisnuti, budući da se komercijalna prevlast monopola može provesti samo ako protiv sebe ima masu

¹³ Gorz: »Radnička strategija i neokapitalizam«, Komunist Beograd 1970, str. 59

pasivnih potrošača, nesposobnih da se grupiraju i da izravno komuniciraju i zajednički odrede svoje specifične potrebe. Prepušten samom sebi, pojedinac će uvijek težiti da za sebe stekne određena dobra, a neće se oslanjati na društvene usluge i kolektivne opremljenosti. Iz toga proizlazi da se odpredjeljuje za »društvo potrošnje«, a ne za zajednicu utemeljenu na »usluzi«.¹⁵

Industrijski sistem, na kojem Galbraith temelji svoju analizu, svakako je bitno obilježje današnjeg ekonomskog života. Za razliku od klasične industrijske proizvodnje, u kojoj je fizički rad, manuelnost, bio daleko više zastupljen, takav rad automacijom, usavršavanjem programiranog proizvodnog procesa, sve više iščezava. Stručnost, sve veće posjedovanje određenih znanja, dakle, čovjekove intelektualne snage postaju važne i u samom tehnološkom procesu. Rad dobiva dimenziju koju je jednim dijelom imao u individualnoj proizvodnji, učestvovanje intelektualnog potencijala u stvaranju proizvoda. Ali primjena znanja, što je zahtjev precizno organizirane proizvodnje industrijskog sistema, teško pritišće čovjeka ukoliko nije u mogućnosti dohvatiti cjelovitost tehnološkog procesa i smisao svog produktivnog zadatka.

Industrijski sistem usmjeren je u dobrom dijelu današnjeg svijeta na proizvodnju potrošnih dobara. Stjecanje, utemeljeno na brižnoj štednji, iz već klasičnog kapitalističkog razdoblja, sada potvrđuje svoju razložnost u masovnoj potrošnji. Predmet, stvar koja je nekad bila teže dokučiva imala je i nešto trajniju vrijednost, danas gubi i tu relativnu trajnost. Povećanom proizvodnjom, nagomilavanjem produkata svedena je na svoje golo značenje — ulogu predmeta, lako istrošive potrošne robe. Katona je prema potrošnji,¹⁶ odredio i suvremenu civilizaciju kao potrošačku. Isluživanje materijalnih dobara prenosi se na sve ostale čovjekove vrijednosti. Potrošnost postaje opća značajka za čovjekov odnos prema svijetu i onim trajnim vrijednostima koje, poput kulturnih vrijednosti, u dugoj čovjekovoj povijesti nisu izgubile svoje izuzetno značenje. Transcendencija, sagledavanje trenutka koji se živi u povijesnim relacijama, za potrošačko je biće postalo nemogućim. Svoj trenutačni zahtjev — uglavnom sveden na zadovoljenje osjetilnosti, u dosta širokom rasponu (pa se prividno stječe dojam da se radi o duhovnosti) podmiruje isluživanjem predmeta što ih neprestano obnavlja, kupuje, zamjenjuje. Trošenjem se zapravo grčevito podržava privid o bogatijem životu i tako društvo obilja postaje svojevrsna fikcija.

Izmjenom predmeta, njegovim iscrpljivanjem ne može se oduhoviti ljudska opstojnost. Opredmećenje čovjekovih svakodnevnih postupaka, otuđenje pojedinca od njegove vlastitosti, svode ga, kako reče Marcuse, na jednu njegovu dimenziju. Znanost — koja je usmjerena prema glavnom cilju proizvodnje, što većem profitu, koji se opet može osigurati, povećavati intenziviranjem potrošnje — ne donosi sama za sebe, bez obzira što je dio ljudskih stvaralačkih moći i snaga što su sastavni dio u tvorbi povijesnog kontinuiteta — smisao povijesnog trenutka. Uklopljena u potrošački mehanizam, svijet potrošnih dobara, znanost postaje sredstvom cjelokupnog sistema. Kao i ostale kulturne

¹⁴ Isto, str. 82.

¹⁵ Isto, str. 82—84.

¹⁶ Bezglavo iscrpljivanje prirodnih bogatstava, nerazumno trošenje prirodnih izvora daje već sada sagledati, i to veoma zorno, kamo bi nas mogla odvesti tako nekontrolirana, nesuzdrživa potrošnja. Zagađenje okoliša nije samo problem zdravlja nego i samog duhovnog čovjekova opstanka.

vrijednosti gubi povijesnu značajku; umjesto da nas povezuje s prirodom, ona nas od nje razdvaja. Kako s prirodom tako isto i sa samim ljudskim vremenom, poviješću.

U industrijskoj civilizaciji, posebno neokapitalističkog tipa, niz: proizvodnja — potrošnja — profit proglašava se apsolutom, jedino mogućim ekonomskim sustavom iz kojega se onda izvode sve ostale društvene odrednice. Profit određuje vrijednost ne samo roba nego i svim ostalim ljudskim aktivnostima. Društvene i kulturne vrijednosti nužno se uklapaju u taj mjerni sustav i njihov se značaj, ako ne izravno, ono implicite određuje prema samoj potrošnji koja jedino može osigurati profit. Vrijednosni sistem utemeljen je tako prema materijalnoj potrošnji, a od duhovnosti se izrazito prelazi na osjetilnost. Socijalističke se tendencije (Richta i suradnici, Gorz) nastoje suprotstaviti, potiskivanjem postvarenih mjerila kriterijima utemeljenim na humanim vrijednostima. Čovjek u povijesnom kontinuitetu sučeljen je postvarenoj ljudskoj gesti, kojom se apsolutizira aktualni trenutak što se nastoji prevladati zasićenjem osjetilnih podražaja stvarajući veoma labavu psihičku ravnotežu. Kod socijalističkih kriterija pojedinac, koristeći što slobodnije totalitet svoga ljudskog bića, teži da njegov postupak i ostvarenje bude uklopljeno u zajednička nastojanja. Društvene su vrijednosti, a ne stjecanje odvojeno od zajednice i usmjereno protiv nje, najznačajnije. Prema njima se odmjerava značaj pojedinačnog čina. Socijalističko se jedino realizira osmišljavajući i afirmirajući ljudske vrijednosti.

Sraz neokapitalističkog i socijalističkog duha postaje sve izrazitiji na svim područjima suvremenog društvenog života. Dok neokapitalistička teza apostrofira potrošačko društvo i njegove vrijednosne kriterije kao najviši mogući stupanj civilizacije i apsolutno društveno stanje, socijalističkom se tezom negira takva nepovijesna pozicija. Povijest bi se time završila našim vremenom i pretvorila u fizis, ušli bismo u oprirodnjeno stanje, u stanje potpunog raskida s prirodom. Čovjek bi svoj unutrašnji nesklad uravnotežio bezglavim materijalnim trošenjem i materijaliziranjem cjelovite povijesne baštine. Tezom s kojom se povijest pretvara u fizis u isti mah se proriče skorašnja propast civilizacije. Bez usklađenog, istina neprestano napetog i osjetljivog odnosa, između ljudske duhovnosti i osjetljivosti, došlo bi do raspada društvenoga a time i pojedinačnog opstojanja. Povijesnost, koja proizlazi iz društvenoga, koji potiče oljuđeni ljudski postupak, znači projiciranje budućega, promijenjenoga, tok u kojem će sve više prevladati humane vrijednosti, dok će materijalna dobra postati ono što i jesu — sredstvo ljudskom opstojanju.

Neokapitalistički duh želi se podržavati i širiti veoma složenim sistemima manipulacije koji se svode na ugušivanje individualnosti, fetišiziranje pojedinačnog blagostanja i što intenzivnije trošnje. Samo upojednočivanjem ljudskog ponašanja i odnosa prema svijetu moguće je održavati sklop koji gubi povijesnu perspektivu. Kritičku je svijest potrebno razoriti i pretvoriti je u podatljiva primaoca reklamnih sugestija, neprestano raspoloživog potrošača koji je koncentriran jedino na sebe u ograničenom trajanju. Razdvajanjem individualnih interesa gubi se predodžba o društvenome, a pojedinac se pretvara u usamljenu, izoliranu i nedjelatnu jedinku. Iščezavanjem odnosa prema društvenim vrijednostima, gubi se i doticaj s povijesnim. Vrijeme je ustinjeni tok u kojem se više ili manje zasićuju pojedinačne želje. Drugi se javlja kao opasnost, ili jer više ima, odnosno troši, ili jer može ostvariti više, uskraćujući

drugome. Nestaju nekadašnji klasičnokapitalistički vevlasnici, bogatstva postaju bezimena, akcionarska i time se stvara privid jednakosti ili barem jednakih mogućnosti. Cilj nije usavršiti životnu situaciju, nego se obogatiti; ni društveno dobro nije nužnost, nego samo mogućnost za pojedinačnu potrošnju. Nesagledivi su daljnji ciljevi pa je neposredni interes apsolutni kriterij. Temeljni uvjet za socijalističku poziciju jest kritička svijest. Ličnost koja nije podatna na nagovor, nego se prema poruci postavlja kritički, traži sudjelovanje i odbacuje podređivanje. Cjelovitost ljudskog djelovanja nezamislivo je bez voljnog i kritičkog sudjelovanja bilo u proizvodnji ili u širem društvenom životu. Samoupravljanje nije palijativno rješavanje nedaća suvremene industrijske civilizacije nego kvaliteta koja traži postepeno ali temeljito mijenjanje cjelokupnih društvenih sklopova, od ekonomskih do kulturnih. Pojedinaac se tada uklapa u zajednicu i čini čvrsto povezani niz, uzajamno uvjetovan, koji se temelji na izrazito povijesnom viđenju ljudske stvarnosti.

Tena Martinić

MODERN SOCIETY: PHYSIS OR HISTORY?
Reality of Consumer Society

(S u m m a r y)

The modern society is being defined by analysing a certain number of society theoreticians (Galbraith, Katona, Hourdin, Janne, Touraine, Marcuse, Richta, Gorz). It is allowable to discuss the question of modern community as a consumer society since the consumer aspect has been implicit in almost all the researches. The basic principle of the contemporary society: production—consumption—profit has been proclaimed an absolute out of which all other characteristics have been derived. The goods' value as well as the value of all other human activities are being determined by profit. Social and cultural values necessarily get included into the measurable system and their significance, not directly but implicitly has been determined according to the consumption with the profit being the one to insure it. The system of values of modern society coincides with the material consumption. The consumer society proclaims such a state the only possible one. The history would stop thus at our time. By thesis, which transforms history into physis, the near catastrophe of civilization is being prophesied. Alternative type of such a society is a socialist social community in which social values and not acquiring goods apart from the community will be of greatest importance. Socialist is the only one to be acknowledged by intellectualizing human values. The historicity itself originates from the social, encourages human action and the material goods become what they really are, that is, means of human existence. Self-managing is not palliative solving of misfortunes in modern civilization but the quality which seeks for gradual and thorough changing of the complete social complexes ranging from economic to cultural. The individual gets included into the community and makes a strong tied line, reciprocally conditioned, based on a clearly historical observation of human reality.

Translated by *Biserka Cesarec*